

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ОСВІЧЕНОГО АБСОЛЮТИЗМУ В АВСТРІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ

ІВАНОВ Іван Володимирович - кандидат юридичних наук, Начальник відділу організації наукової роботи Донецького юридичного інституту МВС України

ОЛЕЙНИКОВ Валерій Володимирович - кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри теорії та історії держави і права Донецького юридичного інституту МВС України

УДК: 340.12(477)(043)

Стаття посвячена процесам розвитку просвіщеного абсолютизму в Австрійській імперії (на її українських землях) як історичного, політичного і правового явища, а також переосмисленню історичного досвіду з метою його застосування в процесах сучасного українського державного будівництва, управління і законотворчості.

Ключові слова: освічений абсолютизм, Просвітництво, реформаторство, державне будівництво, світська освіта.

Процес розвитку освіченого абсолютизму в Австрійській імперії, до складу якої в ті часи входила частина західноукраїнських земель є достатньо актуальною, але в той же час – малодослідженою у сучасній українській науці проблемою. Серед її дослідників слід визначити австрійців А. Вандружку та Е. Цольнера, американця Р. Канна, британця Н. Дейвіса, росіян І. Стрелевського, М. Сбоєва, П. П. Митрофанова, українців І. Я. Франка, С. М. Злупка, В. С. Кульчицького та ін. Але всі ці автори або вивчали дану проблему або як одну зі складових частин комплексних досліджень історії Австрії, Угорщини, України, всієї Європи, або лише приділяли їй певну увагу, досліджуючи персоналії з династії Габсбургів та їхнього оточення, розглядаючи ті чи інші окремі історичні процеси, притаманні даному періоду.

Метою нашої роботи є вивчення саме процесу розвитку освіченого абсолютизму в Австрійській імперії (зокрема – на її укра-

їнських землях) як історичного, політичного і правового явища. Актуальність даного дослідження зумовлена необхідністю переосмислення накопиченого за цих часів історичного досвіду з метою його застосування в процесах сучасного українського державного будівництва, управління і законотворчості.

Насамперед, слід зазначити, що «освічений абсолютизм» – поняття достатньо відносне. Він являє собою певну адаптацію інтересів абсолютної монархії до прогресивних ідей Просвітництва, але лише настільки, наскільки ідеали тих чи інших просвітителів співпадатимуть з прагматичними цілями самодержавного правління. Як писав про «освічених монархів» відомий російський дослідник історії Австрії Павло Павлович Митрофанов, «... Raison d'état (державні інтереси – франц.) повністю керувало їх політичними діями... Вони брали на практиці від філософії те, що співпадало з реальними державними потребами... Такі вимоги як віротерпимість, скасування кріпосного права, зрівняння всіх перед законом і оподаткуванням, про що писали в своїх книгах просвітники, з часом стали азбучною істиною для державних діячів. ... здійснили їх на практиці представники абсолютної монархії. В цьому сенсі деспоти другої половини XVIII ст. воістину були освіченими» [1, с. 105]

Отже, період освіченого абсолютизму в Австрійській імперії розпочався за часів правління імператриці Марії Терезії (1740-1780).

З її ім'ям пов'язаний початок «буржуазної» епохи династії Габсбургів. «Ця імператриця була великим реформатором, якщо хочете: революціонеркою, революціонеркою з делікатною душею, з жіночним шармом, цілком певним почуттям грані можливостей та майстерним талантом обирати й спілкуватися зі своїми підданими» [, с. 159], пише про неї австрійський дослідник Адам Вандружка. Не зважаючи на те, що більшу частину тих часів Австрія перебувала в стані війни, саме тоді імператрицею було проведено велику кількість кардинальних реформ, що збереглися в майбутньому. - А. Вандружка зазначає, що якою б сферою життя не займалися дослідники Нової історії Австрії: історією управління, фінансовою та економічною політикою, шкільною освітою, військовою справою, правосуддям або охороною здоров'я – завжди приходять до висновку, що вирішення реформи та чітке орієнтування просліджуються за часів правління Великої імператриці.

Саме при Марії Терезії, на думку А. Вандружки, почалися нові часи австрійського католицизму, «Католицьке Просвітництво» та «йосифінізм» змінили католицьке Бароко. Серед церковних реформ імператриці слід виділити ліквідацію ордену єзуїтів, відміну звільнення духівництва від сплати податків, обмеження (майже унеможливлення) заснування нових монастирів, заборону проведення обшуків папськими легатами тощо. Марією Терезією було зміщено акцент на обґрунтування позиції правителя як опікуна та захисника церкви. В церковній політиці радники Марії Терезії (Кауніц, Ван Світен і навіть її син Йосип II, якого вона з часом зробила співправителем) встановлювали – згідно з янсеністськими та феброністськими ідеями – дещо інші мотиви, адже думки про добробут держави та підданих, утилітаристські та меркантилістські міркування, вимагали обмеження кількості свят, паломників та церковної розкоші.

Втім, на відміну від Йосипа II, мова про якого піде нижче, принципи «*Pietas Austriaca*» (австрійське благочестя – лат.) та «*Clementia Austriaca*» (австрійська поблагливість – лат.) були для імператриці в її працях «стовпами» правління [2, с. 159,

164, 165]. Вона була дуже набожною людиною, яка ревниво охороняла католицьку релігію та церкву.

Академік Є. В. Тарле зазначав, що Марія Терезія за своєю природою не була прихильницею рішучих дій там, де можна було, на її погляд, обійтися без них. Що вона одного разу визнала корисним та важливим, вона приводила до виконання негайно, як тільки з'являлася для того можливість, але в області думки їй бракувало сміливості [3, с. 34]. Тому велика кількість реформ Марії Терезії так і залишилися «половинними мірами». Так трапилось і з питанням про віротерпимість (імператриця не терпіла віросповідання, відмінні від католицького) і з селянським питанням (намагаючись полегшити долю селян, вона так і не дійшла до необхідності скасування кріпосного права).

У 1777 р. було розпочато радикальну, в дусі Просвітництва, реформу всієї системи освіти, що заклала основи світської освіти в Угорщині, до складу якої входили й західноукраїнські землі. Найважливішим її елементом була ліквідація безграмотності. Проголошений законом принцип обов'язкового навчання дітей 6–10-річного віку не вдалося реалізувати, але прогрес, досягнутий за якихось 10 років, був гігантським [4, с. 146-147].

Викладання велось рідними мовами (в тому числі і слов'янськими). Окрім теології, акценти ставилися на вивченні математики, природознавства, історії. Латину продовжували використовувати для викладання в середній школі, як мову міжнародного спілкування.

Можна твердити про те, що, незважаючи на певну віддаленість Марії Терезії від ідей Просвітництва, саме за її правління розпочався період Освіченого абсолютизму на австрійських землях. У будь-якому випадку вона підготувала фундамент для розбудови споруди освіченого абсолютизму її наступником, сином Йосипом II.

Британський професор Н. Дейвіс характеризує Йосипа II як нетерплячого радикала, «коронованого революціонера», переконаного антиклерикала та противника дворянських привілеїв. Його політика була одним з найбільш довершених варіан-

тів освіченого деспотизму, що утверджував державну владу проти таких традиційних засад, як Церква та дворянство [5, с. 667].

На думку П. П. Митрофанова, з метою блага всієї держави, Йосип II хотів об'єднання і злиття всіх інтересів. Якщо знаходилися незадоволені, то на це не варто було звертати увагу. Перед суспільним благом приватні інтереси нічого не значать, старі привілеї провінцій не можуть служити перепоною для благої волі монарха. На думку цього вченого, «не враховуючи мету, до якої прагнув Йосип II під час своєї діяльності, такий напрямок можна було назвати суто деспотичним» [6, с. 52, 53]

Відомий австрійський історик Е. Цольнер пише, що австрійська модель освіченого абсолютизму, відома в науці під назвою «йосифінізму», з'явилася ще до вступу Йосипа II на престол. Серед тодішніх європейських государів ніхто не засвоїв пануючих ідей XVIII століття з таким завзяттям як цей монарх. М. Сбоєв зазначає, що в листах Йосипа II постійно зустрічаються фрази про необхідність діяти виключно з вказівками розуму та з природним правом - [7, с.18]. При цьому П. П. Митрофанов зазначає, що «Благо держави було його метою, деспотизм – його незмінним прийомом» [8, с. 156].

Загалом, Е. Цольнер виділяє наступні характерні риси йосифінізму:

1. Монархія мала бути як благодійницькою, так і поліцейською державою. Державній структурі належало за допомогою освіченого правління та врядування створити якнайкращі умови для добробуту своїх громадян. Для виконання цієї програми слід було дотримуватися порядку, моральності і безпеки.

2. У сфері адміністрування прагнули до якомога більшої уніфікації вищих владних органів, кількість провідних бюрократів мала бути якнайменшою, а кількість членів Державної ради була скорочена майже в чотири рази.

3. У сфері судочинства за йосифінізмом слід визнати значні та благодієві досягнення. Запровадженого за Марії Терезії розділення правосуддя й адміністрації послідовно дотримувалися й надалі, помі-

щицьке патримоніальне судочинство було значно обмежене. (Щоправда, в Угорщині, тобто і в її українських землях. а також у Нідерландах, реформи так далеко не сягнули. Тут навіть змушені були відмовитися від впровадження Загального цивільного кодексу, перша частина якого з'явилася 1786 р.). Карний кодекс, укладений ще в консервативному ключі за Марії Терезії, 1787 р. був переглянутий і оновлений. Смертну кару (незалежно від станової правової практики) Йосип скасував, натомість Йосифіна передбачала тяжкі тюремні, каторжні та тілесні покарання.

4. Імператор, з урахуванням державних інтересів і в сенсі гуманістичного мислення свого сторіччя, відстоював принципи релігійної терпимості. 13 жовтня 1781 р. він видав патент про толерантність, яким гарантувалося численнішим громадам християн-некатоликів і греко-ортодоксам (православним) громадянську рівність з католицькою більшістю населення та свободу віросповідання.

5. До монастирів йосифінізм ставився не прихильно. Ченців, а часто це були люди високої духовності, теоретики держави звинувачували не лише як прибічників целібату в питаннях щодо приросту населення, улюбленої теми популяціоністики XVIII ст., але й ставили під сумнів корисність їхнього покликання для суспільства. Рішенням від 29 листопада 1781 р. Йосип II закрити всі монастирі, які не робили нічого для виховання молоді чи для догляду за хворими. В той саме час було збудовано багато нових церков, призначені і влаштовані численні нові священики, яких, при цьому, вчили (від 1783 р.) в державних генеральних семінаріях, які були покликані пильно стежити за формуванням світогляду молодих проповідників (ці дані Е. Цольнера певною мірою суперечать наведеному вище твердженню Н. Дейвіса про антиклерикалізм Йосипа II – В. О.). Мало місце постійне втручання чиновництва у суто церковні справи, такі як, наприклад, проведення літургійної служби.

Епоха йосифінізму не завершилася смертю імператора. Навпаки, йосифінізм наклав свій відбиток на світоглядний про-

філь більшості – якраз духовно найактивніших та політичне найзацікавленіших верств Габсбурзької монархії до самого кінця імперії. Йосифінська сукупність ідей у різноманітних варіаціях визначила програми політичних партій так само, як державницьку свідомість принципово не політичних або принаймні зобов'язаних бути позапартійними високих державних чиновників, офіцерів і навіть багатьох клерикалів [9, с. 312-317].

Перший вітчизняний біограф Йосипа II І. Стрелєвський писав: «Австрія не мала іншого монарха, якому Європа дивувалася б більше, ніж йому. Прекрасні запровадження, що втілювалися ним у всіх своїх спадкових землях, які підняли на надзвичайний ступінь слави його державу; благодотворні його установлення, всюди помітні для непорушного укріплення щастя його народів – наприклад, згадаємо тут про одне тільки викоренення рабства в різних його землях – зроблять його пам'ять тисячам незабутньою.

Деякі звинувачують його в тому, що він надто швидко та наполегливо хотів здійснити добро, котре задумав він для своїх підданих.

Нашадки віддадуть великим його заслугам належну справедливість» [10, с. 234].

Наступник Йосипа II, його брат Леопольд II (1790-1792) також належав до найпомітніших реформаторів свого століття. Його діяльність в Тоскані залишила за собою значний слід: він покращив економіку цієї країни, намагаючись розвинути її муніципальні установи, скасував інквізицію, тортури в кримінальному процесі, встановив на нових засадах народну просвіту та вів вперту боротьбу з духівництвом з метою обмежити його вплив. Леопольд II навіть планував ввести в себе систему широкого парламентаризму (але так і не втілив цей план у життя) [7, с. 95-96].

Посівши трон, він за наймовірно короткий час розв'язав низку сутужних і загрозливих проблем, урегулювання яких було конче потрібне для консолідації державного апарату, що зазнавав тяжких потрясінь. За час досить вдалого 25-річного правління в Тоскані, Леопольд набув ґрунтовних

знань у практиці врядування, був спритним тактиком із тверезим розрахунком, володів виразним відчуттям можливого, що довів під час розв'язання внутрішньої і зовнішньополітичних проблем [9, с. 318].

Короткочасне правління Леопольда, яке тривало два роки, часто розглядають тільки як доповнення до правління Йосипа. Відповідно до цієї думки він, насамперед, намагався відшкодувати збиток, обумовлений безглуздою поспішністю Йосипа. У дійсності, правління Леопольда являло собою відверту спробу збереження важливого змісту законодавства реформ за рахунок поступок по окремих пунктах. Але відхід від передових позицій мав бути лише тимчасовим заходом, для запобігання повному скасуванню реформ. Їхнє поновлення повинне здійснюватися при сприятливих обставинах.

Каліфорнійський дослідник Роберт Канн відмічає, що таке тлумачення було б певною мірою занадто спрощеним. Ще до 1780 р. у питаннях реформ Марія Терезія прислухалася не тільки до безкомпромісних порад Йосипа, але й до більш дипломатичної, та в рівній мірі освіченої думки свого другого сина Леопольда, великого герцога Тоскани (у 1780-1790 рр. Йосип, природно, відігравав вирішальну роль). Часто висловлюється думка про те, що Леопольд після того, як він став спадкоємцем свого брата на троні, надзвичайно часто міркував про те, як би йому обережно відступити з передових позицій. Цілком ймовірно, що це не щира правда. Леопольд не мав намір зустрітися з небезпекою революції усередині країни. Після того, як вона була оголошена поза законом, серед різних його планів з'ясовується, що він хотів продовжувати проведення реформ, поставивши перед собою мету, досягненню якої перешкодила лише його власна раптова смерть [9, с. 163].

Е. Цольнер зазначає, що як в Австрії, так і в австрійських провінціях зважаючи на труднощі брата та розвиток подій у Франції, Леопольд дотримувався консервативної політики, без скасування всіх заходів покійного імператора. У питанні про підтримку і впровадження йосифінських

реформ було запропоновано шлях компромісів. Дійшла черга до проблеми надмірних заходів з адміністративної централізації, до поновного розділення політичного та фінансового врядування після ліквідації Об'єднаної Надвірної служби. Штатам було повернуто чимало колишніх прав, особливо в збиранні податків і з обліку армійської служби. Однак подальші станові вимоги правитель відхилив, проте більшість реформ для селянського стану – правда, не податок за землю і не регулювання панщини – а також нове регулювання в галузі освіти, до чого правитель ставився з великим розумінням, залишилися чинними. Що ж стосувалося церковної політики, то генеральні семінарії були закриті, деякі раніше ліквідовані монастирі – відкриті знову [9, с.318-319]. Патент Йосипа II про заміну панщини грошовою виплатою, підписаний ним наприкінці свого правління, так і не був запроваджений у життя. Як писав - І. Я. Франко у своїй праці «Що то була панщина?», «... Йосиф II зніс навіть цілковито панщину і замість неї запровадив грошове очиншування, але він умер зараз слідуєчого року і той його патент був мовчки скасований його наслідником» [Цит. за: , с. 188].

Якось у листі до своєї сестри Марії Крістіни, правительки Бельгії, Леопольд II зізнався, що розуміє важливість служіння правителя, яке має бути спрямоване не лише на благо народу, а й на народне схвалення.

Його несподівана смерть 1 березня 1792 р. невчасно позбавила Австрію правителя з великим політичним обдаруванням [9, с.318-319]. На думку П. П. Митрофанова, саме така обережна, розважна, ні чим не захоплена людина була потрібна Австрії в ті гарячі часи [1, с. 156].

Так само як і Йосипа II, і Катерину II, Н. Дейвіс відносить Леопольда II до категорії «освічених деспотів», що намагаються «удосконалити свої імперії десь так само, як окремі аристократи намагаються вдосконалити свої маєтки, де працюють кріпаки», селективно переймаючи ідеї Просвітництва [5, с. 630-631].

Загалом, цей імператор є однією з найсуперечливіших постатей в історії Австрії.

Так, досліджуючи його персону, П. П. Митрофанов поступово відійшов від характеристики цього монарха як «розумного, розважного хитруна, здатного самостійно знайти вихід зі складного становища, в якому опинилася Австрія після смерті Йосипа II» яку він надав Леопольду II у своїй «Історії Австрії в 1910 р. В 1916-1917 рр. у книзі «Леопольд II. Зовнішня політика» П. П. Митрофанов вже вважав його «уникливим, лукаво обережним і миролюбним провінціалом, що не розумів загальнодержавних потреб, а тому не був здатним вивести державу з кризи». Цей монарх довго залишався загадкою для історика: «Вкладаю я в свого Леопольда і працю і час – і як у прірву! Тільки оформиш його – і знов амінь, амінь, розсипся!» скаржився він у своєму листі до С. Ф. Платонова [13, с. 281].

Так чи інакше, Леопольд II – останній вінценосний представник Освіченого абсолютизму на землях Австрійської імперії. Після нього до влади в Австрії прийшов Франц II (римський імператор Франц II (1792-1806); імператор австрійський Франц I (1804-1835)), як духовна особистість, набагато менше обдарований за батькового брата і за самого батька [9, с. 320]. Цей король, наляканий революційними подіями в Франції, зупинив просвітницькі процеси в Австрії вже у 1792 р.

Отже, можна зробити висновок, що освічений абсолютизм в Австрійській імперії не вписується повністю в рамки правління Йосипа II. Його доба – лише період апогею Освіченого абсолютизму. Зароджене це явище було під час правління ще Марії Терезії, а остаточно зникло – по закінченні правління Леопольда II у 1792 р.

Література

1. Митрофанов П. П. История Австрии с древнейших времен до 1792 г. Изд. 2-е. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 160 с.
2. Wandruszka A. Das Haus Habsburg. Die Geschichte einer Europäischen Dynastie. – Wien-Freiburg-Basel: Herder & Co., 1989. – 224 S.
3. Тарле Е. В. Крестьяне в Венгрии до реформы Иосифа II // Тарле Е. В. Собрание сочинений в 12 т. – Т. 1. – М.: АН СССР, 1957. – 772 с.

АНОТАЦІЯ

Статтю присвячено процесам розвитку освіченого абсолютизму в Австрійській імперії (зокрема – на її українських землях) як історичного, політичного і правового явища, а також переосмисленню історичного досвіду з метою його застосування в процесах сучасного українського державного будівництва, управління і законотворчості.

4. Исламов Т. М., Пушкаш А. И., Шушарин В. П. Краткая история Венгрии. – М.: Наука, 1991. – 608 с.

5. Дейвис Н. Европа: История: Пер. з англ.. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2006. – 1464 с.

6. Митрофановъ П. П. Матеріали къ исторіи Іосифа ІІ. // Журналъ министерства народнаго просвещенія. – седьмое десятилетіе. Часть СССХХХХХVI. – Мартъ 1903. – С. 41 – 120.

7. Сбоевъ Н. Императоръ Іосифъ ІІ и его восточная политика. – М.: Университетская типографія, 1884. – 97 с.

8. Митрофановъ П. П. Политическая деятельность Іосифа ІІ, ея сторонники и ея враги. – СПб.: Типографія И. Н. Скороходова, 1907. – 782 с.

SUMMARY

The article is devoted to the processes of the Enlighten Absolutism in Austrian Empire (in Ukraine) as historical, political and law phenomena, and also new understanding the historical experience for the purpose of using it in the statehood construction, managing and lawmaking processes in Ukraine.

9. Цольнер Е. История Австрии: Пер. з нім. – Львів: Літопис, 2001. – 712 с.

10. Стрелевскій И. Начертаніе жизни Іосифа ІІ. Императора Римскаго. – СПб.:-